

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ADABIYOTSHUNOSLIKDA DIALOG TARIXI VA NAZARIY TALQINLARI

Matyakupov Sa’dulla

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Nukus davlat pedagogika instituti

O‘zbek adabiyoti kafedrası

Annotatsiya. Maqolada adabiyotshunoslikda dialog tarixi va uning nazariy talqinlari tadqiq etiladi. Jahon va o‘zbek adabiyotshunosligi misolida dialog va uning badiiy funksiyasi, she’riy nutqdagi ahamiyati masalalari xususidagi nazariy qarashlar umumlashtiriladi. Badiiy dialog vazifasi va mohiyati xususida ilmiy xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar. Adabiyotshunoslik, dialog, nazariya, ilmiy maktab, she’riy nutq, badiiy funksiya.

Аннотация. В статье рассматривается история диалога и его теоретические интерпретации в литературоведении. На примере мирового и узбекского литературоведения обобщаются теоретические взгляды на диалог и его художественную функцию, значение в поэтической речи. Даны научные выводы о задаче и сущности художественного диалога.

Ключевые слова. Литературоведение, диалог, теория, научная школа, поэтическая речь, художественная функция.

Abstract. The article examines the history of dialogue and its theoretical interpretations in literary studies. On the example of world and Uzbek literary studies, theoretical views on dialogue and its artistic function, importance in poetic speech are summarized. Scientific conclusions are given about the task and essence of artistic dialogue.

Keywords. Literary studies, dialogue, theory, scientific school, poetic speech, artistic function.

Dialog ildizlari insonlararo ilk muloqot boshlangan davrlarga borib bog‘lanadigan darajadagi qadimiy hodisa sanaladi. U falsafagacha mavjud bo‘lganidek, “adabiyotgacha bo‘lgan davr”da ham mavjud edi. Mutaxassislarining qayd etishlariga ko‘ra dialogning ilk shakli ijtimoiy xarakter kasb etgan. Ikki odam jam bo‘lgan ijtimoiy muhitda dialog, o‘zaro muloqot ehtiyoji tug‘ilgan. Dialog amaliyoti va unga oid nazariy talqinlarning xilma-xil, ko‘p va qadimiyligining boisi ham shunda. Ijtimoiy dialogning dastlabki namunalari Xudo va odam, erkak va ayol, ota va o‘g‘il o‘rtasidagi muloqot tarzida ko‘ringan bo‘lsa, sekin-astalik bilan hukmdor va fuqaro, hakam va mahkum, ustoz va shogird, voiz va tinglovchi va h.k.lar muloqotlari ko‘rinishida tarmoqlanib borgan. Aniqroq aytganda dialog odamzot umrining har bir jabhasida ijtimoiy hayot sharti sifatida yashab kelgan va bu jarayon bugun ham izchil sur’atda davom etmoqda.

Mavjud materiallardan kelib chiqib, aytish mumkinki, dialogning dastlabki formallashgan shakllari qadim Gretsiya muhitida, diniy-mifologik, falsafiy, ilmiy, sud jarayonlari bilan bog‘liq muloqotlarda ko‘zga tashlanadi. Ma’no nuqtayi nazaridan ikkilik “gr. *dialogos* – ikki yoki undan ortiq kishining muloqoti, og‘zaki

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

muloqot shakli” [Словарь. 7:67] tushunchasini anglatuvchi dialog lug‘atda umumlashtirib ifodalanganidek faqat “ikki yoki undan ortiq kishining muloqoti” emas. Qadim Gretsiyaga oid manbalardayoq uning ikki nuqtayi nazar, ikki qarama-qarshi kuch o‘rtasidagi munosabat, ikki qutub orasidagi bahs-munozara ma’nolariga ham ega ekanligi e’tirof etiladi. Platonning “Ziyofat” risolasida berilgan Suqrot va Agafon o‘rtasidagi dialog bu fikrning mustahkam asosga egaligini ko‘rsatadi. Shoir Agafonning uyiga atayin suhbatlashish uchun mehmon bo‘lib borgan Suqrotga uy egasi Xudo va uning inson hayotida tutadigan o‘rni haqida bir nechta savollar beradi. Suqrot dan o‘z savollariga qoniqarli va shoirmi ilhomlantiradigan darajada mantiqli javoblarni olgan Agafon ilhomlanib ketadi va she’riy (buni mutaxassislar falsafadagi dastlabki she’riy dialoglardan deb e’tirof qiladilar) savollar berishga o‘tadi. Agafon she’ridagi tagma’no va metaforaga qoyil qolgan Suqrot unga qarab deydi: “Eroti maqtading. U faqat maqtovga loyiqmi yoki kamchiligi ham bormi?” Agafon bu savolga javob bera olmaydi. O‘z mag‘lubiyatini tan olib: “Sen juda kuchlisan. Sen bilan bahslasha olmayman!” – deydi. Shunda Suqrot Agafonga javoban: “Yo‘q, sen men bilan emas, haqiqat bilan bahslasholmaysan, chunki haqiqat bilan bahslashib bo‘lmaydi”, - deya bahsga nuqta qo‘yadi [Qarang: 9-manba]. Keltirilgan kichkina bir matndan dialogning tarixiy shakllanish jarayonlaridayoq, quyidagi bir qator spesifik xususiyatlarni namoyon etgani ma’lum bo‘ladi: a) dialog shunchaki ikki kishi o‘rtasidagi jo‘n suhbatdan iborat emasligi; b) uning muayyan shaxs pozitsiyasini namoyon etuvchi bahs-munozaraga qurilganligi; v) muloqotning qadimiy shakllaridayoq she’riy ifoda bilan uyg‘un bo‘lganligi; g) dialogda mantiq va mushohadaning yetakchiligi.

Platonshunoslarning qayd etishicha, Platon “Akademiya” deb nomlangan maktabining eshigiga “Geometr bo‘lmaganlar kirmasin!” degan yozuvni o‘yib yozdirib qo‘ygan [Qarang: 9-manba]. Buning ma’nosi shu bo‘lganki, Platon har bir so‘z, fikr, mushohada va muloqot aniq geometrik o‘lchovli, mantiq mezoniga muvofiq bo‘lishini talab etgan. Platonning dialogik mantiqini ikki tushuncha – “haqiqat” va “yolg‘on” o‘rtasidagi ziddiyat va haqiqatning mantiqiy isboti tashkil qilgan. Suqrotga Daotima tomonidan aytilgan “Nimaki go‘zal bo‘lmasa xunuk, nimaki ezgulik bo‘lmasa yovuzlik, ammo bu xulosaga judayam qattiq turma, aks holda ular o‘rtasidagi darajalarni yo‘qqa chiqarasan” tarzidagi so‘zlarda esa inson fikr-xulosalarining nisbiyligiga doir haqiqat turadi [Qarang: 9-manba].

Umuman, Suqrot, Platon, Aristotel va Plotin kabi neoplatonchilar dialoglarida Xudo va U yaratgan barcha narsa-hodisalar xususida fikr yuritiladi. Bunday fikrlar biri ikkinchisini davom ettirishi, to‘ldirishi bilan birga har bir yangi talqin o‘zidan avvalgisiga nisbatan dialogik pozitsiyasini ham namoyish etadi. Eng muhimi ularda

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

badiiy adabiyotning eng yirik muammolari falsafiy mazmun, badiiy shakl-shamoyilda o‘z aksini topgan. Keyinchalik adabiyotning maqol, masal, naql, hikmatli so‘zlar, aforizmlar, qanotli so‘z va iboralari ma’lum ma’noda mana shunday an’analarga tayangani bilinadi. Zotan, Aristotel o‘z dialoglarida maqolni “Qadim falsafa qoldiqlari” deb atagan [Макарова И. 5:103].

Arsitotel dialoglarining xalq ijodiyoti namunalariga o‘xshashligi, adabiyotga yaqinlashuvi bevosita o‘quvchi ehtiyojlaridan kelib chiqqan. U fikrlarining ommabopligini ta’minlash maqsadida o‘z dialoglarida xalqona iboralar, maqol, naql va matallardan foydalangan. Dialoglarida sillogizm (ikki fikr asosida uchinchi mantiqiy xulosa chiqarish) usulidan unumli istifoda etgani seziladi: “Ezoterik” matnlariga nisbatan uning qo‘limizda bo‘lgan “ekzoterik” bitiklari o‘zining jiddiy tarzda badiiylashtirilishi, o‘ylab topilgan kompozitsiyasi, nafis hijolari bilan farqlanib turgan. Ushbu matnlarning katta qismi dialog shaklida yozilgan. Aristotel “Ritorika” asarida notiq va tinglovchi munosabatlari yuzasidan “Dialektika kabi ritorika (so‘z san’ati) ham ayrim sohalar uchun emas, balki barcha sohalarga aloqador va foydalidir. Ritorika ilmining ishi ayrim odamni biror fikrga ishontirish emas, balki barcha odamlarni (foydali va to‘g‘ri) fikrga qanday ishontirishning usullari, qoidalarini o‘rgatadi... Ritorika – barcha notiqlar uchun (doimo inglovchilarga, o‘quvchilarga, talabalarga va’z aytuvchi o‘qituvchilar uchun) juda foydalidir” [Arastu. 1:221], – deya ta’kidlaydi.

Mutaxassislarining qayd etishicha, XX asr dialog falsafasi va estetikasi deyilganda M.Bubur, F.Edner, I.Levenos va M.Baxtinlar tomonidan ilgari surilgan dialog nazariyasi ko‘zda tutiladi. Bularning orasida M.Baxtin dialog nazariyasi hayotiyligi, adabiyotdagi go‘zallik tushunchasi va so‘z san’atiga amaliy jihatdan yaqinligi bilan alohida ajralib turadi. Baxtincha “harakat” tushunchasi arxitektonikasi dialogikdir. Harakat jarayonidagi odamning minimum darajadagi mavjudligi kamida ikki ovoz deganidir. Tilning hayoti, unga yashovchanlik effektini beruvchi energiya esa dialogdir. Shu ma’noda, M.Baxtinning badiiy matn va undagi so‘z harakatini vujudga keltiruvchi vositalarga doir fikrlarini o‘rganish dialog nazariyasi va uning spesifikasini to‘g‘ri anglashimizga olib keladi. “Qayerda-ki matn bo‘lmasa, u yerda tafakkur va uni tadqiq etuvchi obyekt bo‘lmaydi”, deb yozadi bu haqda M.Baxtin [Бахтин М. 2:156]. Olimning fikricha, har bir matn o‘z subyektiga ega. Shuning uchun matnni so‘zlovchining fikrlash tarzi, gap qurilishidagi sillogizm, lingvistikadagi “kommutatsiyalar” sifatida talqin qilish muhim. Bunda muallif subyekti bilan “boshqa bir subyekt” o‘rtasida kechadigan lingvistik tajribalarni tahlil etish, anglash dialog mohiyatini tushunishda asosiy o‘rin tutadi.

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

O‘zbek baxtinshunos olimi, professor H.Boltaboyev fikricha: “Bu ta’limot (Baxtin ta’limoti nazarda tutilyapti) asosida dialog (yunoncha: diálogos – dialogos: suhbat) tushunchasi yotadi, u adabiy-badiiy matnning komponenti sifatida asardagi personajlarning nutqiy muloqotidan iborat. Badiiy matnda dialog muallif tomonidan ishlangan, individuallik kasb etgan, uslubiy jihatdan barqaror verbal shakldagi axborot almashinuvidir... Har bir odam, M.Baxtinga ko‘ra, o‘z ovozi, unyoqarashi va tasavvurlariga ega bo‘lgan mustaqil subyekt. Shuning bilan birga inson faqat odamlar bilan, o‘zi bilan, dunyo bilan muloqotdagina mavjud” [Boltaboyev H. 3:8-9].

Adabiyotshunos U.Jo‘raqulov M.Baxtin dialog nazariyasi haqida shunday yozadi: “M.Baxtin dialog nazariyasining yangiligi shundaki, u ayni hodisaning yagona qutb doirasida voqe bo‘lish qonuniyatini badiiy asar va undagi inson obrazi tahlili asosida ochib berdi. Ya’ni juftlik hodisalar o‘zaro zid holatda dialogiklik kasb etgani holda, yakka holatda ham ichki dialogik struktura va mazmunga ega. Jamiyatda (yoki badiiy asar dunyosida) o‘zining muqarrar antipodiga ega odam neytral holatda ham o‘zining botiniy antipodi bilan yashaydi. Bu hodisa badiiy asarda ichki dialog (mikrodialog) tarzida kuzatiladi... U har qanday holatda, qay shaklda (dialogik, mikrodialogik, polifonik) muloqotga kirishmasin, albatta qarshisidagi “o‘zga” obrazini his qilib turadi...” [Jo‘raqulov U. 4:75].

Adabiyotshunos B.Sarimsoqovning “Alisher Navoiy lirikasida g‘azal-muloqot shakllari” [Sarimsoqov B. 6:7] nomli tadqiqotida kuzatilgan dialog hodisasi ham bizningcha dialogning Jirmunskiy qayd etgan “dramatik dialog” turiga kiradi. Olimga ko‘ra g‘azal muloqot g‘azal janrining yangi tasnifiy shakli bo‘lib, bunga uning nutqiy ifoda xususiyatlari asos beradi. A.Qozixo‘jayev tadqiqotlarida Navoiy lirikasiga nisbatan samarali tatbiq etilgan. Navoiy “Xazoyinul maoniy” devonidagi birinchi g‘azal tahliliga bag‘ishlangan maqolasida lirik asarda ham bir emas bir nechta ovozlar ishtirok etishi, muallif ovozi esa mustaqil pozitsiyada turib, asardagi talqinlovchi, javob beruvchi, munosabat bildiruvchi holatida dialogik jarayonlarni tashkil etishi haqida yozadi [Qozixo‘jayev A. 8:4]. Muallif ovozi va birov ovozi o‘rtasidagi dialogni A.Qozixo‘jayev ta’kidlaganidek, ba’zan bir so‘z, ba’zan esa sezilar-sezilmas ishora bajarayotgani bilinadi. Dialog tarixi va nazariyasiga doir fikr-qarashlarning bir chekkasi Sharq adabiyoti, Sharq mumtoz poetikasi masalalari bilan ham bog‘lanib ketadiki, bugun afsus bilan aytish mumkin A.Qozixo‘jayev keltirgan arabcha manbalarning birontasi o‘zbek tiliga tarjima qilinmagan. Shu boisdan biz va biz kabi boshqa tadqiqotchilar G‘arb va rus olimlarining dialog haqida fikr yuritgan manbalari bilan ishlash bilan cheklanib qolyapmiz.

Kuzatishlardan anglashiladiki, dialog tarixining ilk bosqichida u ijtimoiy mohiyat kasb etgan. Dastlabki dialogik jarayonlar Xudo va odam, erkak va ayol, ota

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

va o‘g‘il o‘rtasidagi muloqot tarzida ko‘ringan. Keyinchalik uning boshqa ko‘rinishlari paydo bo‘lgan. Shu tariqa dialog umumbashariy turmushning yashash sharti sifatida real hayotiy asosga ega. Keyingi bosqichda dialog falsafa va estetika sathiga ko‘chgan. Boshlab dialogning falsafiy va estetik shakllari, keyinroq shu asosda shakllangan talqinlari vujudga kelgan. Dialog nazariyasiga doir ilk talqin, baho va munosabatlar dialogik jarayonlarning ichida, ilmiy-falsafiy jarayon tarzida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2018. – Б. 221.
2. Бахтин М. Тилшунослик, филология ва бошқа гуманитар фанларда матн муаммоси (Ҳ.Болтабоев таржимаси) Филология масалалари. – Т., 2016, № 4. 156-164. б.
3. Болтабоев Ҳ. XX аср адабиётшунослигида диалогизм ва Михаил Бахтиннинг адабий-эстетик таълимоти // Филология масалалари. – Т., 2016, № 4. 8-14. б.
4. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 356 б.
5. Макарова И. “Народная мудрость” в диалоге Аристотеля “О философии” // Национальный исследовательский университет “Высшая школа экономики”. Платоновские исследования / Platonic Investigations 18.1 (2023) <https://publications.hse.ru/pubs/share/direct/849439172>.
6. Саримсоқов Б. Алишер Навоий лирикасида ғазал-мулоқот шакллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2004, № 2. 8-12 б.
7. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – 514 с.
8. Қозихўжаев А. Ғазалнинг серовоз.